

Primena oružja za masovno uništavanje u funkciji represalija u savremenom oružanom sukobu

Pukovnik dr *MIODRAG STARČEVIĆ*

U radu se razmatraju mogućnosti primene represalija u savremenim uslovima ratovanja, koje su uređene pravilima međunarodnog prava nastalim pre drugog, a umnogome i pre prvog svetskog rata.

Savremene ratne doktrine i vojne strategije računaju sa dva vida oružanih sukoba: globalnim svetskim i ograničenim ili lokalnim ratovima. Polazeći od njihovih osnovnih karakteristika, autor zaključuje da se u sukobima ograničenog ili lokalnog karaktera mogu primeniti represalije na zakonit način. Međutim, u opštem svetskom sukobu, koji bi se vodio svim raspoloživim sredstvima, pa i nuklearnim oružjem, primena represalija ne bi bila moguća.

Posebna pažnja posvećena je pitanju mogućnosti represalija sredstvima za masovno uništavanje (hemijsko i bakteriološko oružje) koja su izričito zabranjena pravilima međunarodnog prava, ali i upotrebi nuklearnog oružja, jer ne postoje izričita pravna pravila kojima se njegoa upotreba zabranjuje.

Koncept represalija kao poslednjeg sredstva za sprečavanje povreda pravila međunarodnog prava oružanih sukoba i otklanjanje posledica tih povreda relativno jasno je utvrđen u teoriji međunarodnog prava. Isto je i sa uslovima koji se moraju zadovoljiti da bi se represalije ocenile kao pravno dopuštene. Opšteprihvaćeno je stanovište da represalijama u oružanom sukobu mora da prethodi povreda pravila međunarodnog prava oružanih sukoba i represalije se mogu izvoditi samo kao odgovor na takvu povredu. Akti represalija moraju biti proporcionalni povredi i ne smeju se izvoditi nehumanim sredstvima ratovanja. Represalije nisu dopuštene protiv lica i objekata koji su zaštićeni pravilima međunarodnog prava (ranjenici, bolesnici, civilno stanovništvo, ratni zarobljenici, sanitetski objekti itd.).

Samo represalije koje odgovaraju navedenim uslovima i ograničenjima mogu se smatrati dopuštenim i u skladu sa pravilima međunarodnog prava. Međutim, istorija ratovanja je puna primera zloupotreba i povreda pravila o represalijama.

Zbog toga ima mnogo opravdanih razloga da se i sada teorija međunarodnog prava bavi pitanjem represalija.

Represalije su, uglavnom, uređene običajnim pravnim pravilima međunarodnog prava, koja su nastala pre drugog, a umnogome i pre prvog svetskog rata. Od tada, zahvaljujući nezapamćenom tehnološkom razvoju, umnogome su promenjena sredstva ratovanja, pre svega njihova razorna moć i priroda delovanja. Na tim osnovama razvijene su i nove vojne doktrine i vojne strategije, kojima se planira upotreba oružanih snaga na način koji u potpunosti menja fizionomiju oružanog sukoba. Sasvim je sigurno da bi eventualni oružani sukob sada bio sasvim drugačiji od rata u prošlosti. Otuda se opravdano postavlja pitanje da li bi se u eventualnom oružanom sukobu mogle primeniti represalije prema pravilima međunarodnog prava, koja su nastala u sasvim drugim uslovima, na osnovu tadašnjeg razvoja sredstava ratovanja, odnosno da li se represalije uopšte mogu primeniti na zakonit način u savremenim uslovima ratovanja.

SAVREMENI ORUŽANI SUKOB I REPRESALIJE

Problem represalija u eventualnom oružanom sukobu u savremenim uslovima morao bi se posmatrati u skladu sa vojnostrategijskim zamislima o upotrebi oružanih snaga i, samim tim, prirodom oružanog sukoba prema tim stavovima. U savremenim ratnim doktrinama, koje dosledno prate i odgovarajuće vojne strategije, računa se sa dva vida sukoba: globalnim svetskim i ograničenim, odnosno regionalnim ili lokalnim sukobima. Ne upuštajući se u realne opasnosti od započinjanja opšteg svetskog sukoba, koji se uspešno izbegava u periodu posle drugog svetskog rata, u praksi su potvrđene mogućnosti za vođenje lokalnih i ograničenih sukoba. Naravno, uloga i mogućnost primene represalija u svim tim sukobima nisu jednake.

U sukobima lokalnog, odnosno regionalnog i ograničenog karaktera, koji se vode uz upotrebu konvencionalnih sredstava ratovanja, represalije su nesumnjivo moguće. Osnovna funkcija bi im bila sprečavanje povreda pravila međunarodnog prava oružanih sukoba i otklanjanje njihovih posledica. Za

represalijske primenjene u takvim sukobima važili bi svi uslovi za njihovu primenu i zakonitost primene, kao i sva navedena ograničenja. Na žalost, u praksi su poznate mnoge zloupotrebe i nezakonita primena represalija u oružanim sukobima takvog karaktera. No, to nije specifičnost samo savremenih oružanih sukoba i teško bi moglo da utiče na njihovu primenu ukoliko su ispunjeni svi uslovi propisani pravilima međunarodnog prava i ukoliko se primenjuju na zakonit način.

Mnogo komplikovanije je pitanje mogućnosti primene represalija u opštem, svetskom sukobu, koji bi se vodio svim raspoloživim sredstvima, pa i nuklearnim oružjem.

Savremene vojne strategije, koje se uglavnom zasnivaju na postojanju i eventualnoj upotrebi nuklearnog oružja, jasno govore i o prirodi takvog sukoba. Naime, on bi bio sveobuhvatan, i po angažovanim snagama i po zahvaćenoj teritoriji. Vodio bi se masovnim raketnim udarima i po snagama u neposrednom dodiru i po pozadini protivnika; a sigurno bi raketnim udarima bile izložene i snage i instalacije protivnika na teritoriji trećih zemalja. Prema tome, borbena dejstva bi zahvatila cele teritorije država, ali bi se udari izvodili i po ciljevima na otvorenom moru.

S obzirom na razornu moć savremenih nuklearnih sredstava, a posebno na prirodu naknadnog, produženog dejstva nuklearnog oružja, posledice borbenih dejstava zahvatile bi i teritorije koje nisu bile izložene neposrednim dejstvima, uključujući i teritorije trećih, neutralnih država. Dakle, dejstvo nuklearnog oružja nije moguće ograničiti na izabrane ciljeve ni uz sve mere predostrožnosti.

Upotreba nuklearnog oružja značila bi, sama po sebi, povredu pravila međunarodnog prava, jer je, prema našem uverenju, zabranjena pravilima međunarodnog prava oružanih sukoba. To znači da se samom upotrebom tog oružja stvaraju pravne pretpostavke za primenu mera represalija. Uostalom, vojne strategije, na primer, „masovne odmazde“ i „elastičnog odgovora“, kao i opšte načelo da će to oružje biti upotrebljeno samo kao odgovor ako ga upotrebi druga strana, donekle se zasnivaju na ideji represalija, bez obzira na to koliko se verodostojnost tih načela može dovesti u pitanje.

Međutim, razlozi koji takve strategijske zamisli, zasnovane na osobinama nuklearnog oružja, čine neprimenljivim na

zakonit način, odnose se i na mere represalija u takvom oružanom sukobu, jer se ne mogu poštovati pravilima međunarodnog prava propisani uslovi za njihovu primenu. Pre svega, nije moguće učiniti izbor i dejstva ograničiti na izabrane ciljeve represalija, kao ni poštovati navedena ograničenja represalija.

S druge strane, logika uzvratnog udara, koja je u osnovi svih doktrina i strategija koje se zasnivaju na hitnom uzvraćanju istim sredstvima, može biti efikasna samo ako je izvedena brzo i pre nego što je strana koja uzvraća pogođena prvim udarom. Međutim, raspoloživo vreme za izvođenje uzvratnog udara svodi se na 4–7 minuta, i sigurno je nedovoljno da se procene sve okolnosti i uslovi predviđeni konceptom represalija.

Sve to potvrđuje zaključak o neprimenljivosti, na zakonit način, represalija u oružanom sukobu opšteg, svetskog karaktera u okviru savremenih ratnih doktrina i vojnih strategija, jer bi nužno značile povredu pravila međunarodnog prava.

SAVREMENA SREDSTVA ZA MASOVNO UNIŠTAVANJE I REPRESALIJE

Snažan tehnološki razvoj posle drugog svetskog rata, posebno sredstava ratovanja, nameće potrebu za razmatranjem i pitanja odnosa tih sredstava i represalija, odnosno podobnosti tih sredstava za izvođenje represalija. Pri tome prvenstveno mislimo na pravne aspekte tog pitanja. Naime, nije sporno da po pravilima međunarodnog prava nije dopušteno izvođenje represalija nemoralnim sredstvima, pod kojima se prvenstveno podrazumevaju sredstva koja su nediskriminisana i koja su sposobna, ili čak predodređena da nanose nepotrebne i suviše patnje. Važećim pravnim pravilima neka od tih sredstava su izričito zabranjena, kao hemijska i bakteriološka sredstva. Druga, razvijena posle usvajanja tih pravnih izvora, nisu izričito zabranjena, pa se postavlja pitanje njihovog pravnog položaja uopšte, a posebno u izvođenju represalija.

Situacija je mnogo jednostavnija s hemijskim i bakteriološkim oružjem jer postoji međunarodni ugovor kojim se ono izričito zabranjuje. Naime, Protokolom o zabrani upotrebe u

ratu zagušljivih, otrovnih ili sličnih gasova i bakterioloških sredstava (Ženevski protokol iz 1925. godine) izričito je zabranjena u ratu upotreba zagušljivih, otrovnih i drugih sličnih gasova, tečnosti, materija i sličnih postupaka. Zabrana se zasniva na činjenici da je upotrebu tih sredstava i postupaka osuđivao sav civilizovani svet. Ženevski protokol iz 1925. godine ratifikovalo je 111 zemalja, ali je njih 40 stavilo rezerve pri ratifikaciji, a gotovo sve one sadrže klauzule reciprociteta, odnosno prihvataju Protokol pod uslovom da ga poštuju i druge zaraćene strane. U tome neki autori vide potrebu za razmatranjem obaveznosti odredaba Protokola ukoliko neka od strana u sukobu prva upotrebi to oružje. S obzirom na stanje međunarodnog prava u pogledu tog oružja u vreme donošenja Protokola, čini nam se da je teško prihvatljivo takvo gledanje. Naime, već u Protokolu je naglašeno da je upotreba tih oružja osuđena „opštim mišljenjem civilizovanog sveta“, čime se, zapravo, ukazuje da odredbe Protokola znače samo kodifikaciju već postojećeg pravnog pravila običajnog prava. Izgleda da za takvo stanovište u Protokolu ima mnogo osnova ako se ima u vidu da već Pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu, uz Četvrtu hašku konvenciju iz 1907. godine, sadrži pravilo o zabrani upotrebe otrova i otrovnog oružja. Dakle, sadrži zabranu oružja koje, zbog njegove prirode, zabranjuje i Ženevski protokol i koje deluje svojim hemijskim svojstvima. Suvišno je dokazivati da je pravilo usvojeno na Haškoj konferenciji 1907. godine pravilo običajnog prava, pa je neopravdano i uslovljavanje važenja tih pravila načelom reciprociteta.

Znatno je komplikovanija situacija vezana za pravni položaj nuklearnog oružja, jer nijednim međunarodnopravnim instrumentom nije predviđena njegova izričita zabrana. Otuda i u doktrini međunarodnog prava postoje različiti stavovi o tom oružju, a u vezi s tim i tri grupe autora koje se bave tim pitanjima. U prvu, najmalobrojniju, spadaju autori koji smatraju da je, prema pravilima međunarodnog prava, upotreba nuklearnog oružja dopuštena. Mnogo više autora smatra da je nuklearno oružje u načelu zabranjeno, ali u izvesnim okolnostima njegova upotreba može biti dozvoljena sa stanovišta međunarodnog prava. Konačno, treću grupu čine autori koji smatraju da je upotreba nuklearnog oružja zabranjena.

Autori koji smatraju da je upotreba nuklearnog oružja dopuštena izražavaju stavove da je za zabranu upotrebe jednog oružja, pa i nuklearnog, neophodno da u sistemu međunarodnog prava postoji izričita pravna norma kojom se ona zabranjuje. Najizrazitiji zastupnici tog stanovišta Mek Dugal (Mc Dougal) i Šlaj (Schlei) naglašavaju da u pravilima običajnog ili ugovornog međunarodnog prava nema takve izričite zabrane. Stoga smatraju da zastupnici stavova o zabrani upotrebe nuklearnog oružja argumente nalaze u analogiji s otrovnim gasovima i drugim oružjima koja izazivaju suviše patnje. Međutim, u međunarodnom, jednako kao i u nacionalnom pravu, analogije imaju vrednost samo u okviru politike koja ih stvara.¹

Čini se da toj grupi pripada i Kastren (Castren), koji smatra da ne postoji opšte pravilo o zabrani upotrebe nuklearnog oružja. Naime, po mišljenju tog autora, najozbiljniju posledicu upotrebe tog oružja sa stanovišta međunarodnog prava čini nemogućnost razlikovanja vojnih od civilnih objekata. To se, verovatno, može odnositi na način njegove upotrebe u drugom svetskom ratu. Međutim, s obzirom na različiti oblik i snagu, nuklearno oružje može biti upotrebljeno i na drugi način, protiv vojnih ciljeva, pa zakonitost njegove upotrebe zavisi od načina na koji je upotrebljeno u svakom pojedinačnom slučaju.² Izgleda da autor ne razlikuje, u pogledu zakonitosti upotrebe, nuklearno od bilo kojeg drugog oružja, jer i svako drugo, inače zakonito oružje može biti upotrebljeno na nezakoniti način. Ipak, dozvoljava da bi se moglo postaviti pitanje legalnosti tog oružja zbog radioaktivnog zračenja i otrovnih gasova koje proizvodi, kao i zbog toga što se u izradi atomske bombe upotrebljava uranijum, koji je sam po sebi otrovan, s obzirom na odredbe Ženevskog protokola iz 1925. godine.³

Više autora smatra da se i na nuklearno oružje mogu primeniti postojeća pravila međunarodnog prava koja se odnose na zabranjena sredstva u ratu, ali pod izvesnim uslovima dopuštaju njegovu upotrebu.

¹ M. S. Mc Dougal and N. A. Schlei, *The Hydrogen Bomb Tests in Perspective: Lawful Measures for Security*, „The Yale Law Journal“, N° 5/1955, p. 689.

² E. Castren, *The Present Law of War and Neutrality*, Helsinki, 1954, p. 306.

³ Isto, p. 207.

H. Lauterpaht (Lauterpacht) naglašava, ako su tačna mišljenja da su stvarne posledice nuklearne eksplozije kontaminacija određenog područja i neizbežne patnje povređenih, a izgleda da to mišljenje preovlađuje, da se ono može smatrati zabranjenim sa stanovišta međunarodnog prava, pa i kada je upotrebljeno protiv nesumnjivo vojnih objekata ili velike koncentracije trupa.⁴ Lauterpaht ističe da je poštovanje razlike između boraca i neboraca jedan od „osnova bića ratnog prava“, pa bi zakonitost nuklearnog oružja valjalo ispitati i sa stanovišta mogućnosti poštovanja te razlike pri njegovoj upotrebi. Takođe, važno je i pitanje saglasnosti nuklearnog oružja s načelom humanosti i Ženevskom konvencijom o poboljšanju sudbine ranjenika i bolesnika iz 1949. godine.⁵

Ipak, Lauterpaht smatra da se, dok proizvodnja atomske bombe ne bude sprečena međunarodnim sporazumima i superkontrolom, mogu ispitivati mogućnost njene upotrebe u slučajevima prekršaja međunarodnog prava. Upotreba nuklearnog oružja je dopuštena protiv neprijatelja koji toliko povređuje pravila međunarodnog ratnog prava da ga to stavlja van zaštite „principa humanosti i saosećanja“, pa bi, u tom slučaju, na upotrebu tog oružja trebalo gledati kao na zastrašujuće sredstvo kažnjavanja.⁶

G. Švarcenberger (Shwarzenberger), kako navodi M. Šahović,⁷ nalazi više „pukotina“ u mogućnosti primene postojećih zabrana na upotrebu nuklearnog oružja. I pored toga, smatra da se nuklearno oružje može smatrati oružjem čija je zabrana propisana Ženevskim protokolom iz 1952. godine.⁸ Interesantno je i mišljenje tog autora da bi se upotreba nuklearnog oružja mogla smatrati zabranjenom i prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida ukoliko bi bilo upotrebljeno za uništavanje grupe zaštićene Konvencijom.⁹

U trećoj grupi su pravnici koji, na osnovu analize važećih pravila međunarodnog prava, zaključuju da te norme obuhvataju i nuklearno oružje, i da je, prema odredbama tih normi,

⁴ H. Lauterpacht, *Oppenheim's International Law*, Seventh edition, London, 1952, p. 348.

⁵ Isto, p. 349–350.

⁶ Isto, p. 351.

⁷ M. Šahović, *Nuklearna energija i međunarodno pravo*, Beograd, 1964, str. 66.

⁸ G. Schwarzenberger, *The Legality of Nuclear Weapons*, London, 1958, p. 38.

⁹ Isto, p. 46.

upotreba nuklearnog oružja zabranjena. Osnov za svoje zaključke nalaze u različitim pravilima međunarodnog prava.

H. Mur (Moore) na veoma jednostavan, ali, po našem mišljenju, veoma razumljiv i upečatljiv način izražava svoje stanovište o razlozima zbog kojih nuklearno oružje valja smatrati zabranjenim: „Nuklearno oružje je protivno međunarodnom pravu, jer je: prvo, nuklearno oružje otrovno, a samo varvari truju svoje neprijatelje; drugo, nuklearno oružje je nečovečno zato što izaziva nepotrebne patnje; treće, nuklearno oružje se ne može upotrebiti a da ne povredi istorijsko razlikovanje između boraca i neboraca; četvrto, nuklearno oružje je protivno Ženevskom protokolu iz 1925. godine koji zabranjuje upotrebu zagušljivih otrova ili drugih gasova i svih analognih tečnosti, materija i postupaka“.¹⁰

R. E. Šarlije (Charlier) smatra da sva A.B.C. (atomska, biološka i hemijska) oružja čine celinu i u pogledu zakonitosti upotrebe dele istu pravnu sudbinu: „Ako su neka od tih novih i strašnih oružja bila zabranjena jednim tekstom, ta zabrana se proteže i na druga, istovetnošću motiva i solidarnošću uzroka i posledica“. Otuda se atomsko oružje može smatrati jednom od onih vrsta oružja na koja se mislilo kada se govorilo o hemijskom oružju. To što atomsko oružje nije izričito pomenuto u Ženevskom protokolu iz 1925. godine nije preka da se do njegove zabrane dođe analogijom, ako se ima u vidu da su Protokolom zabranjene „slične“ materije. Atomsko oružje nije izričito pomenuto jer nije postojalo u vreme zaključenja Protokola, ali kako su Protokolom „i sve slične materije... zabranjene od strane univerzalne pravne svesti“, ta zabrana se odnosi i na nuklearno oružje.¹¹

Sovjetska doktrina je jednodušna u oceni da je nuklearno oružje zabranjeno i prema sada važećim pravilima međunarodnog prava.

Jedan od najpoznatijih teoretičara međunarodnog prava, E. Korovin, norme o zabrani upotrebe nuklearnog oružja nalazi u mnogim pravilima međunarodnog prava. Prema njegovom mišljenju, to oružje je protivno odredbama Petrogradske deklaracije, kojom je postavljeno nekoliko rukovod-

¹⁰ *Report of the 46th Conference of International Law Association*, Edinburgh, 1954, p. 21.

¹¹ R. E. Charlier, *Questions juridiques soulevées par l'évolution de la science atomique*, Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de la Haye 1957, pp. 354-355.

nih principa međunarodnog ratnog prava. Tako, upotreba tog oružja nepotrebno uvećava patnje ljudi izbačenih iz stroja i čini njihovu smrt neizbežnom, pa bi njegova upotreba bila protivna zakonima čovečnosti. Iz istih razloga to oružje bi bilo protivno i Haškom pravilniku o zakonima i običajima rata na kopnu. Pošto je sigurno da se pri upotrebi nuklearnog oružja ne mogu izbeći oštećenja nezaštićenih gradova i naselja, to je još jedan razlog da se ono smatra protivnim odredbama Haškog pravilnika. Pri upotrebi nuklearnog oružja ne bi se moglo obezbediti ni poštovanje odredaba Nacrta pravila vazdušnog rata, prema kojima je dopušteno bombardovanje samo vojnih objekata, a zabranjeno je bombardovanje građanskog stanovništva.¹²

Korovin smatra da je nuklearno oružje protivno Ženevskom protokolu iz 1925. godine. Međutim, dejstvo tog oružja identifikuje s dejstvom bakteriološkog oružja, jer radioaktivno zračenje uništava leukocyte i, time, parališe sposobnost organizma da se suprotstavi izazivačima bolesti – bakterijama, kojima se tako omogućava razmnožavanje u organizmu. Upotreba nuklearnog oružja bi neizostavno povredila i Ženevske konvencije iz 1949. godine, kao i Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Obim i razmera oštećenja koje nuklearno oružje izaziva na materijalnim dobrima navodi na zaključak da je to oružje protivno i Konvenciji o zaštiti kulturnih dobara iz 1954. godine.¹³

Na istim razlozima svoj stav o zabrani upotrebe nuklearnog oružja zasnivaju V. N. Durdenevski (Durdenevskij) i A. N. Ševčenko, s tim što nalaze da je nuklearno oružje protivno i odredbama Statuta Nirnberškog suda. Činjenica da još nije sklopljena konvencija kojom bi to oružje bilo izričito zabranjeno ne može poslužiti kao osnov shvatanju da je ono dozvoljeno sredstvo ratovanja. Posledice primene tog oružja su takve da bi njegovom upotrebom bili narušeni opšti principi međunarodnog prava, pa bi njegova primena morala biti kvalifikovana kao zločin protiv čovečanstva.¹⁴

¹² E. Korovin, *Atomnoe oružje i međunarodnoe pravo*, „Meždunarodnaja žiznj“, No 5/1955, str. 50.

¹³ Isto, str. 53–54.

¹⁴ V. N. Durdenevskij, A. N. Ševčenko, *Nesovmestimost ispolzovanija atomnogo oružja s normami međunarodnogo pravo*, „Sovetskoe gosudarstvo i pravo“, No 5/1955, str. 39–41.

Jugoslovenska teorija međunarodnog prava takođe se veoma angažovano bavila problemima upotrebe nuklearnog oružja. Gotovo da nema nijednog pisca međunarodnog prava koji o tom problemu nije rekao svoju reč. Svakako, značajno je da su jugoslovenski pisci, bez izuzetaka i od samog početka diskusije o nuklearnom oružju, jedinstveni u mišljenju da je nuklearno oružje zabranjeno pravilima međunarodnog prava. Takav jedinstveni stav izražen je u veoma zapaženoj rezoluciji Jugoslovenskog udruženja za međunarodno pravo o zabrani upotrebe nuklearnog i termonuklearnog oružja i o zabrani opita sa nuklearnim oružjem, od 14. juna 1957. godine.¹⁵

Ističući, u preambuli, da bi upotreba tog oružja nepošteditno pogađala i civilno stanovništvo i borce „preko mere dozvoljne ratnim zakonima i običajima“, u operativnom delu Rezolucije izražava se uverenje da je ona nedopuštena postojećim načelima međunarodnog prava. Njegove zabrane proizilaze posebno iz: opšteg načela iz čl. 22 Haškog pravilnika o zakonima i običajima suvozemnog rata iz 1907, kojim se ograničava pravo izbora sredstava za borbu protiv neprijatelja; De Martensove klauzule iz uvida 4. haške konvencije iz 1907. godine, kojom se ukazuje da stanovništvo i zaraćene strane ostaju pod zaštitom načela međunarodnog prava i u slučajevima koji nisu obuhvaćeni odredbama Konvencije; Petrogradske deklaracije iz 1868. godine, kojom se slabljenje vojne sile neprijatelja određuje kao jedini zakoniti cilj oružane borbe; propisa iz člana 23a i 23e Haškog pravilnika, kojim se zabranjuje upotreba otrova i otrovnog oružja i oružja koje prouzrokuje nepotrebne patnje, i odredaba Ženevskog protokola, kojima je zabranjena upotreba otrovnih i sličnih gasova, kao i bakterioloških sredstava.

Rezolucijom je izraženo uverenje da nuklearno oružje, prema navedenim zabranama, nije dozvoljeno čak ni onda kada bi se njegovo dejstvo moglo ograničiti na vojne ciljeve i na živu silu neprijatelja.

Osim tako jedinstveno izraženog stava, najpoznatiji jugoslovenski teoretičari međunarodnog prava su i pojedinačno analizirali zakonitost upotrebe nuklearnog oružja.

M. Radojković takođe smatra da je nuklearno oružje zabranjeno važećim pravilima međunarodnog prava. Zaklju-

¹⁵ „Jugoslovenska revija za međunarodno pravo“, br. 1/1957, str. 146.

čak o toj zabrani izvodi tumačenjem odredaba Petrogradske deklaracije i člana 22 Haškog pravilnika o zakonima i običajima suvozemnog rata. Ali, pri oceni zakonitosti nuklearnog oružja moraju se uzeti u obzir izvesni odavno priznati standardi civilizacije i međunarodni javni poredak, koji proizilaze iz Povelje Ujedinjenih nacija. Zabranu upotrebe nuklearnog oružja potvrđuju i zahtevi čovečnosti i civilizacije, tim pre što postoji nastojanje da se oni povećaju, što dokazuje Povelja Ujedinjenih nacija i Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata iz 1949. godine. Osnovni tekst od kojeg treba polaziti u utvrđivanju zahteva čovečnosti i civilizacije jeste De Martensova klauzula. Naime, ne mogu se prihvatiti tvrdnje pojednih autora da se ona ograničava samo na pravima koja su postojala u doba Haške konferencije. Tvorac klauzule i potpisnici Konvencije nisu imali u vidu jedino ta pravila, pošto se „u očekivanju jednog potpunijeg zbornika ratnih zakona“ zakoni čovečnosti i potrebe koje nalaže javna svest menjaju i uvećavaju sa razvojem i proširenjem odnosa među državama. Iz toga proizilazi potreba da se zakoni čovečnosti tumače šire i da se, pri tome, uvažava tehnološki napredak i procenjuju posledice koje može izazvati novo oružje.¹⁶

V. Kosović izražava stav da je u duhu Povelje Ujedinjenih nacija, koja „predstavlja ustavotvorni deo savremenog međunarodnog prava“, poštovanje obaveze o zabrani oružja čija se dejstva ne mogu kontrolisati, što posebno važi za nuklearno oružje. Radioaktivno dejstvo tog oružja povređuje načelo dobrog susedstva, naglašeno u uvodnom delu Povelje. U pogledu običajnih pravila međunarodnog prava, prema mišljenju Kosovića, dovoljno je upozoriti na De Martensovu klauzulu, koja se odnosi i na nuklearno oružje. Ona obavezuje na primenu ne samo odredaba 4. haške konvencije, u čijem se uvodu nalazi, nego i na primenu svih ostalih načela međunarodnog prava koja se primenjuju između civilizovanih naroda. Prema tome, shvatanje da je upotreba nuklearnog oružja dozvoljena ili zakonita „nema osnova u međunarodnom pravu i ne može se braniti pravnim argumentima“.¹⁷

¹⁶ M. Radojković, *Nuklearno oružje i međunarodno pravo*, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 1–2/1962, str. 16–17.

¹⁷ V. Kosović, *Razmatranja o stavovima prema nuklearnom oružju*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, br. 1/1960, str. 37–38.

Za Smilju Avramov rat koji bi se vodio uz upotrebu nuklearnog oružja bio bi pretvoren u osobenu vrstu nasilja. Dokaz o zabrani nuklearnog oružja moguće je izvesti i iz člana 35, stav 3, Prvog dopunskog protokola uz Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata iz 1949. godine, kojim je zabranjena primena metoda i sredstava ratovanja „koja su namenjena ili od kojih se može očekivati da će prouzrokovati opsežna, dugotrajna i jaka oštećenja prirodnoj okolini“.¹⁸

Iz nekoliko navedenih stavova zastupnika različitih shvaćanja o pitanjima zakonitosti upotrebe nuklearnog oružja moguće je izvesti samo jedan zaključak: da je doktrina međunarodnog prava nejedinstvena u pogledu zakonitosti njegove upotrebe. Sasvim je sigurno da su razlozi za to i u razvoju međunarodnih odnosa posle drugog svetskog rata i u činjenici da su se mnogi pravnici povelili za političkim interesima države. Ili, kako zaključuju M. Bartoš i J. Patrnogić, u tome što je pravnička svest velikog dela pravnika najzainteresovanijih država popustila „pred državnim potrebom“.¹⁹ Do sličnog zaključka došao je i V. Kosović, koji tvrdi da su pravnici „svojom pasivnošću i podeljenošću pristali da se to pitanje raspravlja kao politički problem koji nema veze sa pravom“, i da bi „sa moralne strane situacija bila drugačija, jer bi ceo svet znao da je upotreba nuklearnog oružja zabranjena“ da su u samom začetku diskusije o nuklearnom oružju pravnici istakli nedozvoljenost njegove upotrebe.²⁰

Jedan od najstarijih međunarodnih ugovora iz oblasti ratnog prava – Petrogradska deklaracija, zabranjuje upotrebu oružja koje bi nepotrebno povećalo patnje ljudi stavljenih van borbe ili bi im smrt učinilo neizbežnom, a nuklearno oružje je nesumnjivo takvo.

Istu zabranu sadrži i Haški pravilnik (Pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu uz 4. hašku konvenciju o zakonima i običajima rata na kopnu iz 1907. godine), u članu 22, kojim je izraženo jedno od opštih načela međunarodnog prava – da zaraćene strane nemaju neograničeno pravo izbora sredstava borbe, a pogotovu u članu 23, tačka a), kojom je

¹⁸ S. Avramov, M. Kreća, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 1983, str. 469.

¹⁹ M. Bartoš, J. Patrnogić, *Međunarodno humanitarno pravo u savremenom svetu*, Materijali sa Simpozijuma o međunarodnom humanitarnom pravu, Priština, 1963, str. 19.

²⁰ V. Kosović, *isto*, str. 36.

zabranjena upotreba otrova i otrovnih oružja, i tački e), koja sadrži zabranu upotrebe oružja, metaka ili materija koje su podobne da izazovu nepotrebne patnje. Kao osnov za nezakonitost upotrebe nuklearnog oružja može poslužiti i član 25 Pravilnika, kojim je zabranjen napad bilo kojim sredstvom na nebranjene gradove, sela, naselja ili zgrade. Upotrebom nuklearnog oružja bile bi povređene odredbe tog pravilnika, pa se to oružje može smatrati zabranjenim.

Smatramo prihvatljivim stanovište mnogih autora koji u Ženevskom protokolu iz 1925. godine (Protokol o zabrani upotrebe u ratu zagušljivih, otrovnih ili sličnih gasova i bakterioloških sredstava) vide najčvršći pravni osnov nezakonitosti upotrebe nuklearnog oružja. Naime, Protokolom je upotreba zagušljivih, otrovnih i drugih sličnih gasova, tečnosti, materija i sličnih postupaka osuđena opštim mišljenjem civilizovanog sveta. Prema našem uverenju, nuklearno oružje se može označiti skoro sličnim, ako ne i istovetnim sa zagušljivim i otrovnim gasovima, materijama i postupcima, prema osobinama tog oružja i posledicama koje njegova upotreba izaziva.

Osim navedenih pravnih akata, upotreba nuklearnog oružja povredila bi i mnoge odredbe Ženevskih konvencija o zaštiti žrtava rata iz 1949. godine i protokola I i II uz te konvencije. Jer, nediskriminisano dejstvo tog oružja ne bi moglo da ne nanese povrede zaštićenim licima i objektima navedenim u tim međunarodnim ugovorima. Van svake sumnje je da bi upotreba nuklearnog oružja nanela opsežna, dugotrajna i ozbiljna oštećenja prirodnoj okolini, što je protivno odredbama Protokola I.

Navedeni stavovi o zakonitosti upotrebe savremenog oružja jasno upućuju na to da se sa istim, ako ne i ozbiljnijim teškoćama valja sresti i pri oceni podobnosti tih sredstava za izvođenje represalija. I u vezi s tim pitanjem postoje različiti stavovi u pravnoj doktrini, s tim što ima autora koji smatraju da je nuklearno oružje nezakonito, ali dopuštaju mogućnost njegove zakonite upotrebe kao sredstva represalija. Pri tome, imajući u vidu ozbiljnost posledica, znatno više pažnje posvećuje se mogućnosti zakonite upotrebe nuklearnog oružja kao sredstva represalija.

O upotrebi nuklearnog oružja uopšte, i o njegovoj upotrebi kao sredstva represalija postoje u pravnoj doktrini tri osnovne grupe mišljenja.

Prva grupa autora smatra da je dopuštena upotreba nuklearnog oružja kao odgovor na prethodnu povredu druge strane. Tako, H. Lauterpaht izričito navodi da je upotreba nuklearnog oružja dopuštena protiv neprijatelja koji toliko povređuje pravila međunarodnog ratnog prava da ga to stavlja van zaštite „principa humanosti i saosećanja“.²¹ Iz tako široko postavljenog uslova proizilazi da smatra dopuštenim represalije protiv povreda pravila međunarodnog prava oružanih sukoba, bez obzira na to kojim su sredstvima izvedena, ako su te povrede toliko ozbiljne da ga stavljaju van zaštite „principa humanosti i saosećanja“.

Na sličan način taj problem rešava i G. Švarcenberger, koji tvrdi da se mora prihvatiti legalnost upotrebe nuklearnog oružja u slučaju represalija. Međutim, po njegovom mišljenju, upotreba nuklearnog oružja kao sredstva represalija podleže svim ograničenjima koja važe za represalije u međunarodnom pravu.²²

V. Gozze-Gučetić takođe smatra da se nuklearno oružje može zakonito upotrebiti kao sredstvo represalija: „Naime, nesporno je da je po međunarodnom ratnom pravu upotreba nuklearnog oružja dozvoljena u znak represalija, ako ga je protivnik prethodno upotrebio ili na drugi način teško kršio pravila ratnog prava. Pri tome, jedino važe pravila ratnog prava o represalijama, koja prvenstveno zahtevaju da između nanesene povrede i težine represalija postoji srazmernost.“²³

Drugoj grupi pripadaju autori koji dopuštaju da se nuklearno oružje upotrebi kao legitimno sredstvo represalija samo protiv druge strane, koja je to oružje prva upotrebila. H. Lauterpaht se s pravom može svrstati i u tu grupu autora, jer izričito navodi, kao drugi slučaj legitimne upotrebe nuklearnog oružja, opravdanost represalije protiv neprijatelja koji ga je prvi upotrebio i njegovih saveznika.²⁴

N. Sing (Singh) smatra da je važno da upotreba nuklearnog oružja, zbog opasnosti od zloupotrebe, bude dopuštena kao zakonita samo kada se represalijama pribegava kao odmazdi istom merom protiv stvarne prve upotrebe od strane neprijatelja. Autor se zalaže da i tada oružje ne bude upotreb-

²¹ H. Lauterpacht, *isto*, p. 351.

²² G. Schwarzenberger, *isto*, p. 48.

²³ V. Gozze-Gučetić, *Ratne represalije*, „Vojno delo“, br. 3/1964, str. 88.

²⁴ H. Lauterpacht, *isto*, p. 351.

ljeno protiv lica i imovine protiv kojih su, i inače, represalije zabranjene. Međutim, „ako onaj koji prvi upotrebljava nuklearno oružje njime uništava zaštićena lica i imovinu, izgleda da bi bilo opravdanja za odmazdu iste vrste, kao meru samoodbrane i meru represalija, iako bi time bile povređene odredbe ženevskih konvencija“. N. Sing smatra da bi stanovište da žrtva ne može odgovoriti upotrebom oružja koje upotrebljava agresor zbog straha od povreda ženevskih konvencija, iako tim oružjem raspolaže, bilo nepovoljno po napadnutog, jer ga lišava jedinog sredstva kojim može da se adekvatno zaštititi, a to bi moglo da ohrabri i prvu upotrebu nuklearnog oružja. Da ne bi došlo do uništenja ljudske rase i sveta, autor naglašava da bi to oružje bilo dopušteno „isključivo kao odmazda na istom nivou.“²⁵

F. Kalshoven veoma detaljno razmatra pitanje legitimnosti upotrebe nuklearnog oružja. Pri tome, odvojeno razmatra represalije protiv povreda pravila međunarodnog prava izvedene drugim, nenuklearnim sredstvima i zastupa stanovište da bi takve represalije bile nezakonite. Razmatrajući slučajeve represalija nuklearnim oružjem „po vrsti“, dakle kao odgovor na povrede izvedene istim oružjem, F. Kalshoven uočava mnoštvo problema koji se nameću pri oceni zakonitosti takvih represalija: od problema njihove proporcionalnosti, preko mogućnosti poštovanja svih zaštićenih osoba i dobara, do posebno naglašenog problema neizbežnih posledica koje bi takve represalije izazvale među civilnim stanovništvom. Ipak, na osnovu obimne analize svih problema, taj autor je zaključio da bi bilo teško osporiti legitimnost represalija kao odgovor na povrede pravila međunarodnog prava izvedene istim oružjem.²⁶ Uz to, izgleda, ne dovodi u sumnju ni upotrebu hemijskog i bakteriološkog oružja kao odgovor na njegovu upotrebu od strane protivnika.²⁷

U treću grupu spadaju autori, među njima i gotovo svi jugoslovenski, koji apsolutno odriču legitimnost represalija nuklearnim oružjem. Navodimo kao primer shvatanje G. Perazića, koji zastupa stanovište da pribegavanje atomskom oružju jedne strane ne može biti zakoniti osnov da ga upotrebi

²⁵ N. Singh, *Nuclear Weapons and International Law*, London, 1959, p. 220–223.

²⁶ F. Kalshoven, *isto*, p. 349–361.

²⁷ *Isto*, pp. 345–348.

i druga strana. I u primeni represalija princip humanosti mora biti dominantan. Imajući u vidu uslove koje moraju da ispune represalije da bi bile prema međunarodnom pravu ocenjene kao zakonite, „možemo utvrditi da upotreba ovih sredstava u cilju represalija nije pravno opravdana i u slučaju gde ih je protivnik prvi koristio, jer bi to ipak značilo njihovo legalizovanje.“²⁸

Navedena stanovišta ubedljivo potvrđuju da se ne radi samo o akademskom pitanju, nego o pitanju koje može imati veoma značajne implikacije. S jedne strane, nije lako osporiti stanovišta o legitimnosti represalija nuklearnim oružjem protiv povreda koje su izvedene tim oružjem. Pri tome se mora imati u vidu da, zahvaljujući ubojnoj moći i ukupnom dejstvu, to oružje može biti od presudnog značaja, u vojničkom smislu, po sam ishod oružanog sukoba. Izgleda nepravedno zahtevati od strane pogođene tim oružjem da se uzdrži od uzвраćanja istom merom, uz rizik da to plati i konačnim porazom. To bi značilo, na neki način, omogućavanje bezobzirnom protivniku da se okoristi protivpravnim sredstvima. Razume se da je teško i malo verovatno, u krajnjem i bez obzira na pravila međunarodnog prava, očekivati toliko altruističko ponašanje pogođene države kada budu dovedeni u pitanje njeni vitalni interesi, pa i sam opstanak.

S druge strane, nemoguće je represalije nuklearnim oružjem uskladiti sa pravilima međunarodnog prava kojima su uređene, i to iz više razloga.

Prema trajanju, represalije moraju biti ograničene do trenutka kada se postigne određena mera zadovoljenja, odnosno kada se protivnik prinudi da odustane od protivpravnog ponašanja. Priroda nuklearnog oružja je takva da se njegovo dejstvo ne može zaustaviti ili ograničiti. Jednom upotrebljeno, ono svojim naknadnim dejstvom, u vidu nuklearne radijacije, nastavlja da deluje i znatno posle trenutka eksplozije. Zagađenost prirodne okoline bi još dugo posle eksplozije ugrožavala ili, čak, činila nemogućim život na pogođenom području. Ozračeni radioaktivnim dejstvom nuklearne eksplozije, ljudi bi posledice osećali i znatno posle toga, naročito genetske, koje bi se osećale u mnogim pokoljenjima pogođenog stanov-

²⁸ G. Perazić, *Međunarodno-pravna zabrana upotrebe sredstava za masovno uništavanje*, Beograd, 1968, str. 134.

ništva. Sve to ukazuje da dejstvo nuklearnog oružja nije moguće vremenski ograničiti, pa se, prema tome, ne može smatrati dopuštenim sredstvom represalija.

Nema sumnje da se nuklearno oružje, kao oružje za masovno uništavanje i oružje koje izaziva suviše patnje, može osnovano smatrati nehumanim, a time i nemoralnim oružjem, pa bi njegova upotreba kao sredstva represalija bila zabranjena.

Represalije, iako se pod njima podrazumevaju postupci koji ne odgovaraju pravilima ratovanja i koji čine izuzetak od obaveze doslednog poštovanja pravila međunarodnog ratnog prava, ne mogu se posmatrati kao izuzetak koji stvara mogućnost za bespoštedno ratovanje, u kojem se mogu primeniti sva sredstva i postupci ratovanja, pa čak i oni koje su civilizovani narodi označili kao varvarske. Kao svaki drugi, i taj izuzetak treba tumačiti usko, prema cilju zbog kojeg je ustanovljen. Taj cilj se u ovom slučaju može postići samo izvođenjem represalija uz poštovanje svih ograničenja koja nameće međunarodno ratno pravo. Razlozi vojne potrebe ne mogu biti argument za ekstenzivnije tumačenje prava na represalije, pogotovu kad se ima u vidu da su i tim pravilima, kao i svim drugim pravilima međunarodnog ratnog prava, usvajajući navedena ograničenja, dovoljno uvažavani razlozi vojne potrebe i da čine kompromis između načela vojne potrebe i načela humanosti. Uostalom, ta pravila su minimum zahteva da se i tako drastični sukobi kao što je rat podvrgnu pravilima ponašanja koja će sprečiti da se neprijateljstva izrode u besmisleno i nekontrolisano međusobno uništavanje protivnika, koje će dovesti u pitanje i njihov opstanak.

Sa tog stanovišta, represalije se ne bi mogle izvoditi nuklearnim oružjem, čak i ako je protivnik prvi to oružje upotrebio. Svakako, prva upotreba bi bila povreda pravila međunarodnog prava, ali to ne bi moglo ovlastiti onoga ko izvodi represalije da uzvrat istom merom. Drugačije stanovište bi moglo imati veoma teške posledice. Pre svega, u međunarodnoj zajednici na sadašnjem stepenu razvoja veoma je teško sa sigurnošću utvrditi činjenice i okolnosti koji bi bili bez rezerve prihvaćeni, a od kojih zavisi zakonitost upotrebe nekog sredstva ratovanja. Nekad je teško, na način koji bi bio opšteprihvaćen, utvrditi i postojanje agresije. U takvoj situaciji

lako je pretpostaviti da bi bilo teško nepobitno utvrditi i ko je prvi upotrebio, a ko izvodi represalije nuklearnim oružjem. Zbog toga bi shvatanje o dopustivosti upotrebe nuklearnog oružja kao sredstva represalija moglo biti shvaćeno i kao, posredno, legalizovanje tog oružja, i moglo bi, iz navedenih razloga, otvoriti put njenoj masovnoj upotrebi u oružanom sukobu, pa i eskalaciji u sukob širih razmera, možda i svetski rat. S obzirom na takve mogućnosti razvoja i sadašnji nivo stokova tog užasnog oružja, osnovano se može postaviti pitanje da li bi nakon eventualnog rata ostao neko ko bi mogao suditi o zakonitosti njegove upotrebe, pa čak i da li bi uopšte imalo smisla o tome suditi kada bi se zbrojile žrtve.

Na kraju, citiraćemo stav B. Vukasa, koji, prema našem mišljenju, veoma lucidno i na najbolji način argumentuje nelegitimnost represalija nuklearnim oružjem:

„Ne možemo prihvatiti ni izuzetke od načelne zabrane upotrebe: samoobranu, represalije i sl. Međunarodnim pravom zabranjuju se pojedine vrste oružja zbog njihovih osobina i posljedica (hemijsko, neke vrste metaka, biološko oružje), a da se pri tome ne razlikuju raznovrsne situacije u kojima se ona upotrebljavaju. Dozvolivši upotrebu u nekim slučajevima, dopustili bismo svim državama da ga sabiru za takve slučajeve... Znamo kako su države objektivne u procjenjivanju pitanja agresije, samoobrane i sl. Drugim riječima, dozvola upotrebe nuklearnog oružja u nekim situacijama značila bi legaliziranje tog oružja...

Postoje gledišta da je upotreba nuklearnog oružja dopuštena u slučaju represalija... Takvo je stanovište neodrživo, jer osnovno je pravilo da mjere represalija ne smiju biti u nesrazmjeru s povredom međunarodnog prava na koju predstavljaju odgovor. A nuklearno oružje je nesrazmjeran odgovor na svaku agresiju.

Međutim, po našem uvjerenju, upotreba nuklearnog oružja nije dozvoljena niti kao odgovor na upotrebu istog oružja od druge strane u sukobu... Neumjesno je braniti pravo na nuklearnu odmazdu povodom velikog broja povreda najbitnijih pravila međunarodnog prava koje bi počinila država koja bi to oružje prva upotrijebila. Ako je takav napadač povrijedio pravo napadnute države na opstanak i mnoga druga osnovna prava država i naroda, nuklearni odgovor dovodi u opasnost

pravo na opstanak ne samo agresora, nego i drugih država, pa i cijelog čovječanstva. A pravo na takvo proširivanje opasnosti za cijeli život na zemlji nema nitko, pa ni žrtva nuklearnog napada“.²⁹

S U M M A R Y

APPLICATION OF MASS DESTRUCTION WEAPONS WITHIN THE FRAMES OF REPRIALS IN CONTEMPORARY ARMED CONFLICT

The author discusses possibilities of application of reprisals in the contemporary warfare context, which are regulated by the international law rules established before the Second World War, and in many elements even before the First World War.

Contemporary war doctrines and military strategies count with two forms of the armed conflict: the global or world war, and the limited or local wars. Starting from their basic characteristics, the author concludes that in limited or local conflicts reprisals can be legally applied. In a general world war, which would be waged by all available means, including even the nuclear weapons, reprisals could not be applied.

A particular attention is paid to the issue of possibility of reprisals by mass destruction weapons (chemical and bacteriological) which are by international law rules strictly forbidden, and also to the use of nuclear weapons, since there do not exist strict legal rules forbidding their use.

R E S U M E

APPLICATION DE L'ARMEMENT DE DESTRUCTION MASSIVE COMME LA FONCTION DES REPRESAILLES DANS LE CONFLIT ARME CONTEMPORAIN

Dans cet article on fait une analyse des possibilités de l'application des représailles dans des conditions contemporaines de la guerre qui sont stipulées par le règlement du Droit international avant la deuxième et, beaucoup plus, avant la première guerre mondiale.

Les doctrines contemporaines et les stratégies militaires comptent avec deux formes de conflit armé: mondial et global, local ou limité. Partant de ces caractéristiques fondamentales, l'auteur fait la conclusion que pendant les conflits de caractère local ou limité on peut réaliser les représailles légales. Cependant, dans une guerre mondiale qui sera menée par tous les moyens disponibles, voir même nucléaires, l'application des représailles sera impossible.

²⁹ B. Vukas, *Oružja za masovno uništavanje i međunarodno pravo*, „Međunarodni problemi“, br. 1/1971, str. 48-49.

Une attention particulière est consacrée à la question des représailles par les moyens de destruction massive (l'armement biologique et chimique), qui sont interdits d'après le règlement du Droit international, mais aussi par l'utilisation de l'armement nucléaire car il n'y a pas des règlements strictes qui stipulent interdiction de l'emploi de ces-ci.

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕНЕНИЕ ОРУЖИЙ МАССОВОГО ПОРАЖЕНИЯ В ФУНКЦИИ РЕПРЕССАЛИЙ В СОВРЕМЕННОМ ВООРУЖЕННОМ СТОЛКНОВЕНИИ

В труде рассматриваются возможности применения репрессалий в современных условиях ведения войны, регулируемых международным законодательством, появившимися до первой, и во многом до второй мировой войны.

Современные военные доктрины и военные стратегии рассчитывают на два вида вооруженных столкновений: глобальные мировые и ограниченные или локальные войны. Исходя из их основных характеристик, автор считает, что в столкновениях ограниченного или локального характера репрессалии можно применять законным способом. Однако, во всеобщем мировом столкновении, в котором были бы использованы все имеющиеся в распоряжении средства, даже ядерные, применение репрессалий не было бы возможным.

Особое внимание уделяется вопросу возможности применения репрессалий оружием массового поражения (химическое и бактериологическое), которое категорически запрещается международным законодательством, но также и применения ядерного оружия, ибо не существуют категорические правовые нормы, которыми его использование запрещается.